

К.і.н., доц. Інна Шостак

Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки

У статті досліджено роль видатного українця Михайла Грушевського у розвитку української соціологічної науки, становлення якої припадає на кінець XIX – початок XX століть. Завдяки активній праці М. Грушевського за кордоном протягом 1919-1924 років функціонував Український соціологічний інститут. Вчений сприяв розробці теоретичних аспектів соціології та сам займався генетичною соціологією.

Ключові слова: соціологія, Український соціологічний інститут, генетична соціологія

Mikhailo Grushewsky made the important contribution to sociology

Having done the analysis of the impact of the M.Grushewsky scientific work to the sociology. Ukrainian sociology became to develop at the end of XIX century. M.Grushewsky was at the head of the Ukrainian sociology institute during 1919-1924. He evolved the sociology theory and helped to the Ukrainian learned to publish their scientific investigations.

Keywords: sociology, Ukrainian sociology institute, genetic sociology

У другій половині XIX ст. процес формування академічної соціології розпочинається з наукової творчості Михайла Драгоманова, Івана Франка, Олександра Потебні, Сергія Подолинського та ін. мислителів і набуває завершених “класичних” соціологічних форм у працях Михайла Грушевського, Микити Шаповала, Богдана Кістяківського, В’ячеслава Липинського, Максима Ковалевського та ін. Розпочинається він за умов існування та інституціоналізації соціології на Заході. Це породжує певні способи бачення й моделі пізнання

соціальної реальності, нові підходи, способи вирішення й засоби реалізації соціальних цілей, інтересів і потреб, оскільки соціологічні принципи, методи та концепції були вже досить відомими серед українських науковців.

Учені, які досліджують особливості української соціологічної думки кінця XIX ст. відзначають, що тодішні дослідження характеризуються трансформацією концепцій О. Конта, Г. Спенсера та ін. європейських основоположників соціологічної науки, виявляють обмаль критичного ставлення до надбань цих вчених, слабо направлені на вироблення власних соціологічних теорій, хоча окремі оригінальні ідеї вони висловлювали [5, 380-411]. Це було пов'язано з тим, що визначальною рисою соціологічної думки в Україні кінця XIX ст. був тісний взаємозв'язок із суспільно-політичними проблемами, завданнями утвердження національної державності, боротьбою за незалежність, за національно-культурне відродження. Тобто специфічною ознакою вітчизняної соціології було її самовизначення як одного з засобів державотворення, розвитку національної самосвідомості. А перші українські соціологи були передусім громадськими діячами, а вже потім – науковцями.

Українські вчені, які у соціально-філософських, антропологічних, культурологічних та історичних дослідженнях торували шлях соціологічній думці в Україні, займали помітне місце в загальноєвропейському науковому й культурному русі. Таким чином розвиток соціологічної думки в Україні став синтезом двох тенденцій, що визначали особливість її формування, – універсального й національного.

Універсальне, загальнонаукове виявлялось у поширенні, аналізі й розвиткові передових на ті часи соціологічних теорій, методів дослідження, ідей. Національною ж особливістю розвитку соціології на терені України було її тісний зв'язок із соціально-політичним життям, національно-визвольним рухом, поєднання з творчою спадщиною визначних представників наукової і громадської діяльності. Це визначало як загальнонаукові риси праць українських мислителів, так і певну специфічність їхніх підходів до вивчення соціальної реальності та використання соціологічних знань.

Незалежно від країни навчання і праці (Німеччина, Чехословаччина,

Росія, Болгарія тощо), оскільки саме у діаспорі продовжувала розвиватися українська соціологія з 1920-х рр., – усі ці вчені представляють вітчизняну соціологію, її досягнення, особливості, історично зумовлені риси й тенденції розвитку, що утворили певну складову світової соціологічної думки.

На початку ХХ ст. на українських теренах відбувався активний процес інституціалізації соціологічної науки: створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, здійснювалися теоретичні й прикладні дослідження, видавалися наукові праці. Значних зусиль до розвитку вітчизняної соціології у цей період доклав видатний український історик, політичний діяч Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934 рр.). Великий вплив на формування його соціологічних поглядів справило знайомство з ідеями О. Конта і Г. Спенсера. Ще на початку 1890-х років учений починає активно вивчати праці представників французької соціологічної думки, насамперед Габріеля Тарда, Еміля Дюркгейма та Люсьєна Леві-Брюля. Як мислителю, що формувався під впливом народницької школи, йому імпонують пошуки Е. Дюркгейма та його однодумців, які прагнули віднайти колективістське підґрунтя явищ історії і культури [6, 87-88].

Вивчення соціологічної теорії мало свій вплив на зміну методологічної орієнтації автора “Історії України-Руси” у бік соціологізму. Як зазначає Василь Ульяновський, починаючи з 1903 р. Михайло Грушевський фактично вперше в українській історіографії застосовує історико-соціологічний метод, розроблений на межі ХІХ-ХХ ст. європейським позитивізмом. Перебування М. Грушевського у Парижі в 1903 р. мало велике значення для його творчості, внаслідок чого він з історика соціально-економічних та суспільних явищ перетворився на історика-соціолога. Основою соціологічних інтересів М. Грушевського були фактори соціальної еволюції, закони суспільного розвитку, суть соціології тощо. Критично оцінюючи західні соціологічні теорії О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та інших, М. Грушевський обґрунтував неправомірність застосування природничого розуміння закону для пізнання соціальної реальності [8, 21].

Вчений вважав, що соціальний прогрес однаковою мірою визначається

біологічними, економічними та психологічними чинниками. Значне місце в його дослідженнях відведено вивченню історії України, історичного процесу взагалі, генезису східнослов'янських народів. На особливу увагу заслуговують погляди М. Грушевського щодо виникнення і розвитку української та російської народностей, становлення державності в Україні [7, 99-102].

Під час вимушеної еміграції (1919-1924 рр.) М. Грушевський створив Український соціологічний інститут. Спочатку (1919 р.) Інститут розміщувався у Швейцарії, а згодом переїхав до Праги, а в 1921 р. – до Відня. Це була громадська організація, яка фінансувалася за рахунок спонсорства, притому досить скромного. Офіційно Інститут існував до 1924 року, однак через брак коштів, фактично вже у 1922 році припинив своє функціонування. Навколо М. Грушевського в Українському соціологічному інституті згуртувалися науковці та громадсько-політичні діячі Д. Антонович, Б. Старосольський, М. Шраг, М. Чечель, М. Шаповал [10, 13-21], В. Мазуренко, І. Штефан, П. Христюк та ін. Брав участь у роботі інституту і відомий політичний діяч, філософ і публіцист В'ячеслав Липинський [9, 56-81].

8 жовтня 1919 року Михайло Грушевський уклав Проект утворення Українського соціологічного інституту. Мету діяльності Інституту вчений вбачав у інтеграції українського суспільства, різних його верств, поширення інформації про українців серед європейського та американського громадянства. Програмою Інституту він визначив:

- слідкувати за світовим соціальним процесом та за соціологічними дослідженнями і популяризувати їх серед українців;
- представляти українців у інтернаціональних та національних організаціях, які виражають собою соціальний рух;
- інформувати світову та українську громадськість про український соціальний рух та українську літературу [4, 204-258].

План організації Інституту Михайло Грушевський виклав у проекті закону про Український соціологічний інститут, підготовлений 20 жовтня 1919 р. Першим пунктом проекту зазначалося, що проф. М. Грушевському асигнуються кошти (1872000 швейцарський франків) на користь Інституту. Для

реалізації вищезазначених завдань, планувалося заснувати на ці кошти бібліотеку та архів, здійснювати видавничу діяльність, приймати участь в конференціях та конгресах, відкривати філії у європейських культурно-наукових центрах.

Основними напрямками діяльності Українського соціологічного інституту були лекційний та видавничий. Насамперед, говорив М. Грушевський, слід спростувати “фальшиву репутацію некультурності українства”. За умов, коли розвиток суспільних і гуманітарних наук в Україні фактично припинився, працівники Інституту намагалися не поривати міжнародних наукових контактів і працювати на рівні світових стандартів. Звичайно, умови еміграції, конфлікти й непорозуміння між представниками різних політичних орієнтацій, брак коштів не можна вважати сприятливими умовами для повноцінної наукової праці [3, 168-172].

За таких вкрай несприятливих умов науковці Інституту підготували й видали 13 наукових праць, у т.ч. дослідження М. Грушевського “Із починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток”, де вперше побачили світ невідомі праці М. Драгоманова, а також книги “Теорія нації” В. Старосольського, “Держава і соціалістичне суспільство” М. Шрага та “Україна на переломі” В. Липинського. Під грифом Інституту вийшла в світ і одна з перших власне соціологічних українських праць “Початки громадянства. Вступ до генетичної соціології” Михайла Грушевського.

Крім видання наукових праць, співробітники Українського соціологічного інституту проводили лекційну діяльність. Для українських емігрантів були організовані безплатні курси із суспільних наук. Вони охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії: наприклад, початки громадського і державного життя, або генетична соціологія (М. Грушевський); соціальні підстави розвитку мистецтва (Д. Антонович); історія української революції (П. Христюк); теорія нації (В. Старосольський); держава і державне право (М. Шраг) та ін.

14 березня 1924 року М. Грушевський підготував доповідь-звіт

“Український соціологічний інститут і дослідча катедра історії культури – загальної і української”. У доповіді М. Грушевський зазначив, що щорічно про роботу Інституту він інформував громадськість в українській закордонній пресі, в основному – американській, та на Науково-технічному з’їзді у 1922 р. у Харкові. Він також виклав своє бачення перенесення Українського соціологічного інституту до радянської України [4, 204-210].

М. Грушевський, повернувшись у 1924 р. в Україну, мав намір створити тут систему соціологічних інституцій. З цією метою він знайомить радянських науковців з основними результатами роботи Інституту і намагається продовжувати працю у даному напрямі на рідній землі. Та його спроби не дістають підтримки з боку офіційних кіл. М. Грушевському дають дозвіл лише на створення кафедри історії України та секції методології і соціології при ній (очолив секцію Й. Гермайзе). У цей час М. Грушевський і його соратники видають низку соціологічних праць: “Спроба соціологічного пояснення української казки” К. Грушевської, “Соціологія в концепції нової французької демократії” Ф. Савченка та ін.

Під безпосереднім впливом ученого у 1926-1927 рр. розпочинає діяльність Асоціація культурно-історичного досвіду при Київському інституті народної освіти (керівник Ф. Савченко). М. Грушевський читає тут курси “Сучасна соціологія. Примітивне мислення і його еволюція” та “Соціальні і культурні течії в Україні”. Однак, невдовзі соціологія в СРСР надовго потрапляє під заборону [1, 294-301].

Царина соціологічних інтересів М. Грушевського – чинники соціальної еволюції, закони суспільного розвитку, сутність соціології, генетична соціологія, критика західних теорій. Завданням соціології визначав він вивчення соціальних процесів у суспільстві, яке повинно супроводжуватись відкиданням випадкового, мінливого і зосередження уваги на типовому та постійному. Значення соціології М. Грушевський вбачав, перш за все, в тому, щоб допомогти кожній людині зрозуміти суспільство, в якому вона живе.

“Початки громадянства” – праця, яка дає можливість скласти уявлення про погляди автора на предмет і проблематику соціологічної науки. Соціологію

автор визначає тут як науку про загальні і постійні тенденції і форми соціального розвитку. Аналізуючи основні ідеї позитивізму, еволюціонізму, органістичної соціології та марксизму, він зауважував, що висновки соціологів-органістів ґрунтуються на переконанні, ніби соціальне життя можливо звести до тих же формул, які описують явища природи. Однак соціальне життя має історичний характер, тому жоден із соціальних законів не володіє тими прогресивними функціями, що притаманні законам природи. Якщо в окремих сферах соціального життя – економічній, демографічній, психологічній та інших – можна зафіксувати постійність у змінах, то комбінації різних рядів змін і їх взаємоперетин, поряд з дією фактору свободи волі, роблять можливим лише пояснення соціальних явищ, але не їх прогнозування у точному смислі цього слова. “Потрапляючи в потік історичних змін, соціальні форми, при всій своїй тенденції до однотайності, піддаються дуже різнопорядним впливам зовнішніх обставин і основних факторів соціального життя – біологічних, економічних та психологічних. Можна з певністю припустити, що кожна з цих функцій має тенденцію творити певні соціальні форми у певній послідовності і однозначності так само, як мінерал кристалізується згідно зі своїми властивостями у певний многогранник. Але складність соціального прогресу на кожному кроці порушує процеси кристалізації цих форм, впливи різних функцій соціального життя перехрещуються, нейтралізуються, викликають регресивні рухи або зміни у формах соціальної еволюції”. Біолог може дати приблизну картину анатомічного та фізіологічного стану людини на певній стадії її життя, – соціолог стосовно стану суспільного життя цього зробити не може [8, 21].

Розглядаючи суспільну еволюцію, він стверджував, що головними її тенденціями є диференціація і консолідація (інтеграція) або, іншими словами, вічна зміна, чергування індивідуального самозадоволення і колективізму. На думку М. Грушевського, соціологія може визначити типові ситуації і типові тенденції цього життя. Він писав: “Тенденції певної послідовності еволюції кожної функції людського життя очевидно мають місце: вони відчутні у постійних повторюваннях певних взаємовідносин між явищами. Ці взаємовідносини можуть бути підведені під категорію емпіричних законів... У

людському суспільстві діють біологічні закони самоохорони роду, постійної диференціації, спадковості, виживання найбільш пристосованих і т.ін. Можна вказати і на аналогічні з ними психологічні закони – наслідування і вибору, економічні закони – залежність рівня виробництва від попиту і пропозиції, розподілу праці тощо. В межах кожної з цих сфер існує власна необхідність і власні причинно-наслідкові зв'язки, які дають можливість конструювати окрему науку, скажімо, політичну економію або соціальну психологію. Завдяки цьому і весь соціальний процес, детермінований цими факторами, набуває певного ритму і певних рис загальності, наявність яких виводить соціологію за рамки чистої описовості і робить її дійсною наукою” [4, 206-215].

Праця М. Грушевського “Початки громадянства” містить розділ, присвячений “початкам генетичної соціології в українознавстві”, в якому дано огляд історико-етнографічних досліджень М. Зібера, Ф. Вовка, М. Чернишова, М. Сумцова та В. Охрімовича з точки зору їх соціологічного змісту, а також проаналізовано перші розділи “Повісті минулих літ” як документальне джерело з історичної соціології [8, 21-24].

У передмові до праці М. Грушевський висловлював жаль з приводу того, що соціологічні дослідження, які так активно були розпочаті в українській науковій літературі, згодом згорнулися й заглухли під натиском інших інтересів. Він висловлював надію на відродження інтересу до таких досліджень. На жаль, пауза у розвитку української соціології виявилась (не з вини вченого) значно довшою, аніж міг передбачати наш видатний вчений. Однак те, що було зроблено на межі XIX-XX ст. у справі підготовки інституціоналізації соціології, не пропало марно. Наукові результати українських учених класичної доби складають міцні підвалини для відродження і дальшого розвитку їх традицій сьогодні [2, 214-218].

І чи не найбільший внесок в процес інституціоналізації української соціології доклав М. Грушевський, очолюючи Український соціологічний інститут протягом 1919-1924 років, підтримуючи українських вчених, допомагаючи їм у виданні наукових соціологічних праць.

Джерела та література:

1. Захарченко М., Погорілий О. Історія соціології (від античності до поч. ХХ ст.). – К., 1993. – 336 с.
2. Погорілий О. Соціологічна думка ХХ ст. – К., 1996. – 224 с.
3. Ручка А., Танчер В., Курс історії теоретичної соціології: Навч. посібн. – К., 1995. – 224 с.
4. Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 322 с.
5. Соціологічна думка України: Навч. посібн. / ред. Захарченко М. та ін. – К., 1996. – 424 с.
6. Соціологія. Посібник / за ред. В.Городяненка. – К., 1999. 384 с.
7. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: Навчальний словник-довідник / уклад. В.Піча, Ю.Піча, Н.Хома та ін. – К., Львів, 2002. – 480 с.
8. Ульяновський В. Проекти соціологічного інституту Михайла Грушевського // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №7. – С. 21.
9. Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. – Львів, 1996. – 364 с.
10. Шаповал М. Загальна соціологія: Підручник / за ред. О.Юренка. – К., 1996. – 368 с.